

Vytautas KARDELIS

Vilniaus universitetas

DAR DĖL JUNGINIŲ *le, re, se* RAIDOS UTENIŠKIŲ IR VILNIŠKIŲ TARMĖSE

§ 1. Junginių **le, *re, *se, *l̄e, *r̄e, *s̄e* raidos uteniškių ir vilniškių tarmėse istorijai¹, arba vadinamajam priebalsių kietinimui, naujų argumentų pateikė slaviškųjų skolinių analizė. Skolinių adaptacijos tyrimas parodė, kad minėtų junginių raidą galima interpretuoti kiek kitaip².

Nors sinchroninė junginių **le, *re, *se, *l̄e, *r̄e, *s̄e* distribucija yra visiškai vieno- da, raidos rezultatas toks pat, tačiau šių junginių distribucija slavizmuose parodė, kad jų kitimas nėra to paties sinchroninio sluoksnio reiškinys, kitaip tariant, junginiai **le, *l̄e* ir **re, *se, *r̄e, *s̄e* yra kitę skirtingu metu: junginiai **le, *l̄e* yra kitę anksčiau negu **re, *se, *r̄e, *s̄e* (žr. K a r d e l i s 1998, 177–179). Išryškėjus tokiam chronologiniam skirtumui atsirado pagrindas kelti kiek kitokią vadinamojo priebalsių kietini- mo prigimties hipotezę, suponuojant, kad rytų (ir pietų) aukštaičių tarmėse vadina- masis priebalsių *l, r, s* kietinimas yra labiau vokalizmo, o ne konsonantizmo kitimas, t. y. fonemų **e, *ē* junginiuose **le, *re, *se, *l̄e, *r̄e, *s̄e* neutralizacija³, o priebalsiai čia tik sudarė neutralizacijai poziciją (žr. K a r d e l i s 1998, 182).

§ 2. Pagrindinis argumentas, leidžiantis susieti junginių **le, *re, *se* pakitimus labiau su vokalizmu negu konsonantizmu, kaip jau sakyta, nevienoda šių junginių kitimo chronologija. Svarstant, ar tai vienintelis tiesioginis neutralizacijos hipotezės ramstis, ar nėra kokių kitų motyvų ir argumentų, palaikančių šią hipotezę, vėl vertėtų atkreipti dėmesį į tai, jog kalbant apie priebalsių *l, r, s* kietinimą paprastai pabrėžiama tik viena pozicija: priebalsiai *l, r, s* prieš *e* tipo vokalizmą. Sin- chroninė distribucija patvirtina, kad pakitimai yra vykę tik žemutinio pakilimo balsių grandyje. Taigi kito tik tie priebalsių *l, r, s* junginiai, kur antrasis junginio dėmuo buvo žemutinio pakilimo priešakinės eilės trumpasis ar ilgasis balsis, t. y. *e* ar *ē* (plg. Z i n k e v i č i u s 1966, 158; 1987, 251).

¹ Šiame straipsnyje kalbama ne apie visą reiškinio plotą, apsiribota tik tam tikra dalimi: keliomis pakraštinėmis uteniškių (Kirdeikių, Labanoro, Liňkmenų) ir šiaurinių vilniškių (Kaľtanėnų, Palūšės, Vidiškių, Kazitiškio, Dūkšto, Rimšės, Daugėliškio, Ceikinių, Mielagėnų ir Tverėčiaus) šnektomis.

² Ankstesnių hipotezių ir reiškinio geografijos aptarimą žr. K a r d e l i s 1998, 176–177.

³ Anksčiau (žr. K a r d e l i s 1998, 175–183) vartotas defonologizacijos terminas nėra visiškai tikslus, tiksliau būtų kalbėti apie neutralizaciją, juk fonemų *e/a* opozicija neutralizuojama, bet **ē* → *ε*, atsiranda tik alofonas, kitaip tariant, **ē* yra tiktai adaptuotas prie priebalsio.

Tačiau yra dar trys sinchroninės pozicijos, kuriose priebalsiai *l, r, s* sudaro junginį su priešakinės eilės balsiu: 1) su aukštutinio pakilimo priešakinės eilės balsiais *i, i, i*; 2) su kintamojo pakilimo priešakinės eilės kirčiuotu balsiu *ie*; 3) su žemutinio pakilimo priešakinės eilės nekirčiuotu balsiu *e*. Šios pozicijos, arba, kitaip tariant, šių junginių su priebalsiais *l, r, s* raida, dialektologinėje literatūroje, kur kalbama apie vadinamąjį priebalsių kietinimą, aptariamose gana striukai. Galima klausti, ar šių junginių analizė iš viso yra reikalinga ir naudinga. Iš pirmo žvilgsnio – tarsi ir ne, bet atsižvelgiant į pagrindinę kietinimo hipotezės tezę – priebalsių diferencinių požymių kitimą ir turint galvoje neutralizacijos hipotezę ši analizė nėra bevertė.

Ne vien tik sinchroninę junginių **l, r, s/-ė*, bet ir apskritai visų junginių su šiais priebalsiais distribuciją galima pavaizduoti taip (žr. 1 lentelę):

1 lentelė. Junginių su priebalsiais *l, r, s*⁴ distribucija (trijų ilgumų vokalizmo sistema⁵)

Kirčiuotoji pozicija					
Ilgieji		Pusilgiai		Trumpieji	
<i>Lu</i>	<i>Li</i>	<i>Lu</i>	<i>Li</i>	<i>Lu</i>	<i>Li</i>
<i>Luɔ</i>	<i>Lie</i>				
<i>Lɔ</i>	<i>Lɛ</i>	<i>La</i>		<i>La</i>	
Nekirčiuotoji pozicija					
Ilgieji ⁶		Pusilgiai		Trumpieji	
–	–	<i>Lu</i>	<i>Li</i>	<i>Lu</i>	<i>Li</i>
–	–				
–	–	<i>La</i>	<i>Le</i>	<i>La</i>	

⁴ *L* toliau žymimi priebalsiai *l, r, s*.

⁵ Atrodytų, kad distribuciją reikėtų pavaizduoti dviejose lentelėse: su trijų ilgumų vokalizmo sistema pakraštiniams uteniškiams (ir galbūt pakraštiniams vilniškiams) ir dviejų ilgumų vokalizmo sistema vilniškiams, nes įprasta manyti, kad daugumas vilniškių iš esmės turi tik du balsių ilgumus, vadinasi, daugumos vilniškių fonologinėje sistemoje neturėtų būti pusilgių balsių. Deja, iš „Lietuvių kalbos atlaso“ sunku suvaikyti, kiek vilniškių ploto užima ta dviejų ilgumų sistema. „Lietuvių kalbos atlasas“ teigia, kad „didelėje aukštaičių dalyje kirčiuoti *i, u* yra pailginti, tačiau jų kiekybė čia ne visur vienoda. Beveik neįmanoma nustatyti tikslios ribos, kur šie *i, u* ilginami nežymiai, o kur intensyviai“. Apie prieškirtinių *i, u* santykį sakoma: „apytikrė yra ilgų ir pusilgių prieškirtinių *y, ū* arealų skiriamoji riba“ (LKA II 37, 19 žemėl.; 60, 41 žemėl.). Suprantama, kad kiekybiniai vilniškių fonologinės sistemos santykiai yra atskira ir ne šio straipsnio tema. Dabar pakaks pasakyti tik tiek, kad šiame straipsnyje aptariamo ploto šnektų (plg. 1 išnašą) vokalizmo sistemoje yra ir pusilgių balsių, išskyrus gal tik Mielagėnų ir Tverėčiaus šnektas, kur pusilgių balsių distribucija siauresnė (remiamasi straipsnio autoriaus 1 išnašoje minėtose vietose padarytais įrašais). Be to, naujais tyrimais rodo, kad trejopo ilgumo žemutiniai balsiai egzistuoja ir visame pietinių vakarų aukštaičių plote (Bacevičiūtė 2000, 5–17), todėl kalbėti apie gryną dviejų ilgumų sistemą vilniškiuose (bent jau kalbamame plote) būtų nelabai patikima.

⁶ Galimi tik prieš trumpą kirčiuotą galūnę, pvz.: *ko'tūs, lieptūs*.

Pvz.:

(1) kirčiuotoji pozicija⁷: *lú·ža. / lú·žã. „lūžo“, rŭ·ksta, sú·nu., slí·da. / slí·dã. „slydo“, rí·tas, praskí·da. / praskí·dã. „praskydo“, klú·onas, grú·odas, sú·ožai „suodžiai“, liē·ptas, ríebu.s, sliēkas, ló·bas / lãbas, ró·de. / ró·dę. / rá·de. „rodė“, sō·das / sãdas, lē·ke. / lē·kę. „lėkė“, rē·ke. / rē·kę. „rėkė“, sē·me. / sē·mę. „sėmė“; *lú·pa, krú·ta, sú·pa, lí·pa, brí·št „bristi“, sí·ju. „sija“, lá·sa „lesa“, lá·pas, rá·tas „retas“, rá·tas „ratas“, sá·nas „senas“, sá·vas; lù·pšu.s „lupsias“, lí·pšu.s „lipsias“, là·šu.s „lesias“, là·kšu.s „laksias“, sà·kšu.s „seksias“;**

(2) nekirčiuotoji pozicija: *lu·pė·la. / lu·pė·lę. „lūpelė“, ru·pė·ja. / ru·pė·jã. „rūpėjo“, su·nė·lis „sūnelis“, li·dė·ja. / li·dė·jã. „lydėjo“, ri·taiš „rytais“; *lu·tė·lis, ru·ožė·lis, su·olá·lis „suolelis“; la·kí·mas / lę·kí·mas „lėkimas“, ra·kí·mas / rę·kí·mas „rėkimas“, sa·dė·tī, sę·dė·tī „sėdėti“; lukštai „lukštai“, ru·pū·mas, sutė·ma. / sutė·mã. „sutemo“; lipnūs, vi·só·kis / visákis; lapūs, lasù „lesu“, ramūs, ratūs „retus“, savūs, sanūs „senus“.**

§ 3. Ypač pravarti galėtų būti visų *l, r, s / - V* junginių diachroninės distribucijos rekonstrukcija. Kai akcentuojama pozicija prieš *e* tipo vokalizmą, *l, r, s* junginių su aukštutinio pakilimo priešakinės eilės balsiais *i, i, i* analizė tarsi savaime atkrita, nes bent jau analizuojamose šnektose tokių kietųjų junginių neaptikta⁸, nors ir šie junginiai galėtų prieštarauti kietinimo hipotezei: jeigu junginių **le, *re, *se, *lē, *rē, *sē* raida iš tikrųjų būtų tikras priebalsių kietinimo reiškinys, tai būtų nesunku įsivaizduoti, kad jis galėjo apimti ir aukštutinio pakilimo balsius⁹. Tai, žinoma, nėra itin stiprus argumentas. Daug svarbesnės, atrodo, yra kitos dvi minėtosios pozicijos: prieš kintamojo pakilimo priešakinės eilės kirčiuotą *ie* ir nekirčiuotą pusilgį *e*, t. y. *l, r, s / - V^{ie, e}*. Tose šnektose, kur esama dviejų ilgumų sistemos, ši pozicija analizei yra tarsi nerelevantiška, nes tiek kirčiuotoje, tiek nekirčiuotoje pozicijoje yra *ie*, taigi sinchroniniu požiūriu čia irgi yra pozicija ne prieš *e*, o prieš *i* tipo vokalizmą, pvz.: *liēptas : lieptēlis, síena : sienēlę (sienēlę), riēstas : riestēsnis*. Tačiau tose rytinėse šnektose, kurios turi trijų ilgumų vokalizmo sistemą, situacija yra kitokia. Kirčiuotoje pozicijoje čia dabar yra balsis *ie*, o nekirčiuotoje – pusilgis *e*, pvz.: *liēptas : le·ptė·lis, síena : se·nė·la., riēstas : re·stė·snis*. Sinchroninio junginio kirčiuotojo *Lie* nekirčiuotas atliepinys *Le* yra vienas tų išimtinių atvejų, kur junginiai *le, re, se* pozicijoje prieš priešakinį *e* tipo vokalizmą yra įmanomi (plg. Zinkevičius 1966, 31, dar išsamiau – 480, 482, 490, 498, 510–511, 514, ypač 519; 1966, 165; LKA II 103, 253–254, 87 žemėl.). Šioje vietoje jau būtinai reikia prisiminti balsių *ie, e* kilmę ir jų raidos chronologiją. Kodėl nekirčiuotas junginys *Le* nepakito, aiškinama gana paprastai: kietėjimas senesnis už nekirčiuoto *ie* monoftongizaciją (plg. Zinkevičius 1966, 165). Tokia interpretacija, suprantama, yra gana nuosekli ir logiška – tarkim, kad

⁷ Paraleliai pateikiamos pakraštinių uteniškių ir vilniškių formos.

⁸ Čia turima galvoje, aišku, ne žodžio galas.

⁹ Tuo labiau, kad tokie *l, r, s / - V^u* galūniniai junginiai egzistuoja. O tipologinė paralelė galėtų būti latvių kalba, plg. *likt, liels* ir *pan*.

nekirčiuoto *ie* monoftongizacija yra vėlyvas padarinys¹⁰, prasidėjęs ir pasibaigęs jau po junginių **le, *re, *se, *lē, *rē, *sē* pakitimų. Tačiau kirčiuotos pozicijos vis dėlto nevertėtų palikti visiškai nuošaly. Svarbiausias klausimas dabar balsio *ie* raidos chronologija. Žinoma, kad jis yra kilęs iš ilgojo **ē*, taigi ir junginiai *lie, rie, sie* < **lē, *rē, *sē* (← **lei, *rei, *sei*). Visos fonologinės vokalizmo sistemos kontekste *ie* kitimą galima pavaizduoti suponuojant tris ilgųjų balsių posistemio raidos etapus (žr. 2 lentelę):

2 l e n t e l ė. Balsio *ie* raidos etapai (kirčiuotoji pozicija)

1 etapas		2 etapas		3 etapas	
<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>
<i>ō</i>		<i>ō</i>	<i>ē</i>	<i>uo</i>	<i>ie</i>
<i>a</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>ɔ</i>	<i>ε</i>

§ 4. Dabar galima pasižiūrėti, koks buvo arba galėjo būti dabartinės priešakinės eilės kintamojo pakilimo fonemos *ie* santykis su vadinamuoju priebalsių *l, r, s* kietinimu. Visiškai aišku, kad pirmuoju sinchroninės fonemos *ie* raidos etapu pakitimų junginyje *Le* dar negalėjo vykti. Nors balsių sistemoje tuo metu dar tebeegzistavo spraga, tačiau tuometinę junginio *Le* padėtį gerai atspindi kitas fonologinės sistemos narys, iš kurio ilgainiui tam tikromis sąlygomis ir pradėjo formotis sinchroninė fonema *ie*, būtent dvibalsis *ei*, kalbamuoju metu dar buvęs nepakitęs visose pozicijose. Jeigu tuo metu junginio *Le* kitimas jau būtų prasidėjęs, dabar neturėtume tokių formų kaip *sliėkas, liėptas, liėpa* ir t. t., vietoj jų reikėtų laukti formų **sliākas, *laiptas, *lāipa*, nes dvibalsio *ei* pirmasis dėmuo, arba, kitaip tariant, junginys *lei* yra virtęs *lai*, plg.: *lāist*. Lieka antrasis ir trečiasis sinchroninio *ie* raidos etapas. Svarbiausia čia yra chronologinis *ē* ir *ie* santykis, t. y., fonemos *ie* susiformavimo chronologija. Šiuo atveju vėl yra pravarti slaviškųjų skolinių analizė.

§ 5. Rytinėse lietuvių tarmėse yra slavizmų, kur aiškiai skiriasi sinchroninio slavų balsio *e* adaptacijos taisyklių distribucija. Tie slavizmai skyla į grupes pagal slavų garų kilmę: atsiskiria etimologinio slavų *e* (< ide. **e*) ir sinchroninio *e*, kilusio iš vadinamojo slavų „jat“ (*ě*) refleksai¹¹. Yra dvi adaptacijos taisyklės: pirmuoju atveju slavų *e* atliepia slavizmų kirčiuotas pusilgis [é.], nekirčiuotas – trumpasis *e*. Antruoju atveju egzistuoja adaptacijos taisyklė slavų *e* → slavizmų kirčiuotas ilgasis *ie*, pvz.:

(3) Iš baltarusių: *ciėlas* < br. цэлы; *diėdas* < br. дзед; *liėsva.s* < br. лёсвіца; *sliėdas* < br. след; *sviėtas* < br. свет; *viėkas* < br. век; *viėri.t* < br. véрыць.

(4) Iš baltarusių arba lenkų: *biėdnas* < br. бédны, le. *biedny*; *griėkas* < br. грэх, le. *grzech*; *kisiėlus* < br. кicéль, le. *kisiel*; *kviėtkas* < br. квётка, le. *kwiat*.

¹⁰ Nors, tiesą sakant, tai atskiros analizės reikalaujantis dalykas, neatsiejamas nuo visos pusilgių balsių sistemos raidos, bet kol kas šį klausimą galima palikti nuošaliau. Tolesnei kokybinei analizei šis faktas netrukdo.

¹¹ Kuris sinchroninis slavų *e* kilęs iš „jat“, rodo lenkų kalba ir senoji rusų bei baltarusių rašyba.

§ 6. Nors iš slavų balsio istorijos galima spręsti, kad skirtingiems kokybiniams refleksams susidaryti ir adaptacijos taisyklėms persiformuoti motyvas turėjo būti slavų balsio kitimas, bet pats adaptacijos taisyklės *slavų ě → slavizmų kirčiuotas ilgasis ie* susiformavimas vis dėlto nėra labai aiškus ir šią mintį palaikantis. To neaiškumo priežastis visų pirma yra pats slavų balsis *ě*. Aiški tik šio balsio dvejojama kilmė: 1) jis yra kilęs iš ide. **ē*, plg. s.sl. *běgъ* ir lie. *bégu*; 2) kaip dvibalsių monoftongizacijos rezultatas, yra kilęs iš ide. **oi*, **ai*, plg. s.sl. *lěkъ, otělěkъ* ir gr. *λοιπός*, lie. *ātlaiķas*. Šis diftongiškos kilmės „jat“ (chronologiškai vėlesnis, tai rodo slavų palatacijos) sutapo su monoftonginės kilmės *ě* ir tolesnė jų raida niekuo nesiskyrė. Toliau balsio *ě* kilmę ir raidą galima trumpai nusakyti taip. Slavų *ě* (< ide. **ē*, **oi*, **ai*) rytų slavų ir lenkų kalbose ilgainiui pakito. Rytų slavų kalbose *ě* > *e*. Baltarusių kalboje šis virtimas vyko visose pozicijose, o rusų kalboje *e* < *ě* nuo etimologinio skiriasi tik tuo, kad prieš kietuosius priebalsius *e* virto į 'o (= *ë*). Lenkų kalboje *ě* > 'a prieš kietuosius *t, d, n, s, z, r, ł*, o visais kitais atvejais – *ě* > *ie*, t. y. *e* po minkštojo priebalsio (Kuraszkiewicz 1981, 55; Mańczak 1983, 28).

Tačiau tam tikras šio balsio istorijos etapas slavistams yra bene problemiškesnis. Nėra vienos nuomonės nei dėl šio balsio diferencinių požymių, nei dėl jo vietos vokalizmo sistemoje, nors su tuo susijusių darbų slavistikoje gausu.

Svarbiausius mėginimus rekonstruoti šio balsio diferencinių požymių sistemą ir hipotezes galima trumpai klasifikuoti taip: 1) kai kurie slavistai mano, kad *ě* buvęs diftongas, jo komponentai buvę rekonstruojami kaip *ěä*, *e^a*, *ea* ir pan. (plg.: Arumaa 1964, 71–74; Mikkola 1913, 45); kitų nuomone, *ě* buvęs monoftongas, betgi tada kyla klausimas – koks jis buvo: atviras ar uždaras? Dauguma tyrėjų mano *ě* buvus atvirą (plg. Bräuer 1961, 89; Aitzetmüller 1991, 9, 25; Van Wijk, 1931, 98; Isatschenko 1986, 21; Mareš 1965, 12–13). Dar kiti teigia, kad *ě* galėjęs būti ir siauras. Yra manančių, kad skirtinguose dialektuose *ě* buvęs nevienodas. Vienuose dialektuose esą įsivyravęs siauras uždaras *ě* (= *é*), kituose – platus atviras *ě* (= *æ*). Rytų slavai turėję siaurąjį variantą, vakarų – atvirąjį (Бощкович 1984, 43–45; Гаспаров, Сигалов 1974, 78–79; Черных 1954, 75).

Ieškant atsakymo į šiuos klausimus kartais pasiremiamas ir lietuvių kalbos slavizmais, slavų *ě* refleksu *ie* tuose slavizmuose. Šis atliepimas pasitelkiamas kaip argumentas, rodantis slavų balsį buvus platų (Bräuer 1961, 89). Tačiau kiti slavistai, įrodinėdami slavų *ě* diftongišką tarimą, irgi rėmėsi tais pačiais lietuvių kalbos slavizmais, kur slavų *ě* atliepia *ie*. Šios nuomonės, kad skolinimosi metu slavų *ě* buvęs diftongas, todėl jam ir atliepiąs lietuvių kalbos slavizmą *ie*, laikėsi ir K. Būga: „*Biednas, viernas* заимствованы в то время, когда западно-русские говоры еще сохраняли в *ě* дифтонгическое произношение“¹² (Būga 1958, 345).

¹² Retinta mano – V. K.

Taip susiejus slavų *ě* problematiką su jo refleksais slavizmuose klausimas vis dėlto neišsprendžiamas. Atrodo, kad tokio susiejimo argumentai nėra labai patikimi: slavų *ě* buvęs diftongas, nes jį atliepiąs slavizmų *ie*; slavizmuose yra *ie*, nes slavų *ě* buvęs diftongas. Čia nereikėtų išleisti iš akių dviejų dalykų: 1) turi būti atsižvelgta į tai, kad adaptacijos taisyklių susiformavimą daugiausia lemia šnektų fonologinės sistemos raida ir jos sinchroninė būklė taisyklių susidarymo metu; 2) tokios adaptacijos taisyklės susiformavimas turėtų būti siejamas ir su šnektų *ie* raidos chronologija. Negalima pamiršti, kad dabartinio lietuvių aukštaičių *ie* raida buvo tokia: $*ei \rightarrow *ē > ie$ (plg. 2 lentelę), ir remiantis vien šiuo faktu gali kilti klausimas, kuri sinchroninio *ie* raidos grandis šnektų vokalizmo sistemoje egzistavo slavų *ě* adaptacijos metu.

Slavų *ě* adaptacijos taisyklių pasikeitimas aiškiai rodo tik vieną dalyką – iki tol, kol balsis *ě* slavų kalbose nebuvo sutapęs su etimologiniu *e*, slavizmuose jį atliepė ilgasis šnektų *ie* ($< *ē$). Kai slavų *ě* ėmė nesiskirti nuo etimologinio *e*, jį šnektų slavizmuose ėmė atliepti balsis *e*. Toks peršokimas atrodo visiškai motyvuotas, tačiau šitokia raida nepaaiškina, kaip susiformavo pirmoji adaptacijos taisyklė, t. y. slavų *ě* \rightarrow slavizmų kirčiuotas ilgasis *ie*, nepaaiškina, kokia skolinimosi metu buvo slavų *ě* diferencinių požymių sistema ir ar tikrai dabartinė kintamojo pakilimo fonema *ie* šnektų sistemoje jam buvo artimiausia. Atsižvelgiant į skirtingas slavistų nuomones ir turint galvoje, kad slavų *ě* galėjo būti ir siauras, ir platus, pagal akustinius-artikuliacinius požymius jam šnektų sistemoje artimiausi turėjo būti priešakinės eilės žemutinio arba greičiau vidutinio pakilimo balsiai. Žemutinio pakilimo balsis tuo metu šnektose buvo ilgasis $*ē$. Šis balsis galėjo būti slavų *ě* artimiausias, jeigu slavų *ě* būtų buvęs platus, tačiau su $*ē$ slavų balsis nesutapo. Tokią raidą galima aiškinti tuo, kad ilgasis $*ē$ jau turėjo savo koreliatą – slavų *ja* (= *'a*) – adaptacijai patogi pozicija jau buvo užimta. Tačiau šitokia raida taip pat rodo, kad slavų *ja* (*a* variantas po minkštojo priebalsio) skyrėsi nuo *ě*, nes kitaip refleksai turėjo būti vienodi – šnektų *é*. Kadangi ilgasis šnektų $*ē$ jau buvo užimtas ir, svarbiausia, slavų *ě* kaip atitikmuo ne visai tiko pagal diferencinių požymių sistemą, tai slavų *ě* šnektų sistemoje turėjo sutapti su kitu balsiu, kuris jam būtų artimas pagal akustines ir artikuliacines savybes, pagal jų kokybinį santykį. Taigi pasidaro aišku, kad šnektų vokalizmo sistemoje tuo metu egzistavo ir priešakinės eilės vidutinio pakilimo balsis, tapęs slavų *ě* koreliatu. Dabartinėje, sinchroninėje sistemoje tai yra kintamojo pakilimo fonema *ie'*. Vis dėlto tokia interpretacija taip pat reikalauja tvirtesnės argumentacijos, nes kol kas nėra svarių įrodymų, kuri $(*ei) \rightarrow *ē > ie$ raidos grandis sudarė koreliaciją su slavų *ě*.

§ 7. Kiek aiškumo šiuo atveju gali duoti dar vienas slavų *ě* atliepinys – šnektų *ę'*. Šis atliepinys taip pat yra kirčiuotoje pozicijoje, tačiau visuose slavizmuose, kur *ę'* \rightarrow *ě*, slavų balsis yra toje pačioje pozicijoje – po priebalsių *č, š, ž*¹³, pvz.:

¹³ Sinchroniškai kietieji slavų junginiai yra kilę iš minkštųjų.

(5) *čĕ·dit* < br. шчадіць; *čĕ·rai* < br. чáры / le. *czary*; *čĕ·sas* < br. час / le. *czas*; *žĕ·dnas* < br. жáдны / le. *zaden*.

Iš tokios slavų *ě* distribucijos slavizmuose galima daryti išvadą, kad ši fonema buvo priklausoma nuo pozicijos, t. y. po minėtųjų priebalsių jinau buvo realizuojama kitokiu alofonu negu kitose pozicijose. Matyt, šis alofonas buvo kiek atviresnis, jeigu labiau tiko prie šnektų **ē*. Todėl galima spėti, kad slavų *ě* kitose pozicijose galėjo būti realizuojamas siauresniu alofonu. Šis faktas gali būti patogus ir kitu atžvilgiu: adaptacijai nagrinėti netgi svarbiau yra tai, kad skirtingiems slavų *ě* alofonams – platesniam ir siauresniam – šnektų vokalizmo sistemoje taip pat atsirado skirtingi koreliatai. Taigi faktas, kad abiejų alofonų atliepiniai slavizmuose yra skirtingi, rodo, jog tuo metu pagal diferencinių požymių sistemas šnektų vokalizmo sistemoje abiem alofonams buvo artimų garsų. Vadinasi, sinchroninio *ie* atsiradimas slavizmuose priklausė ir nuo šnektų fonologinės balsių sistemos padėties skolinimo metu. Šis *ie* ir *ę* santykis greičiausiai rodo skolinimosi metu buvus kiek kitokią nei dabartinė šnektų fonologinės sistemos padėtį. Slavų balsis po *c, č, š, ž* buvo realizuojamas atviresniu alofonu ir sudarė koreliaciją su atviru šnektų **ē*, vėliau susiaurėjusiu iki *ę*. Todėl dabar turime tokius slavizmus: *čĕ·sas, čĕ·rai* ir pan. Pozicijoje ne po priebalsių *c, č, š, ž* slavų *ě* koreliacijai sudaryti patogesnis buvo kitas šnektų balsis.

Remiantis skirtingais slavų *ě* alofonų refleksais ir išdėstytais motyvais galima manyti, kad slavizmų su sinchroniniu balsiu *ie* skolinimo metu, kol dar slavų *ě* nebuvo sutapęs su etimologiniu *e*, šnektos kirčiuotoje pozicijoje turėjo siaurą vidutinio pakilimo priešakinės eilės balsį **ē* (greičiausiai ir *ō*). Šis balsis buvo artimiausias siaurajam slavų *ě* alofonui. Tad skolinimosi metu **ē* dar nebuvo virtęs ilguoju *ie* (ir *ō* – *uo*). Ilgainiui šnektų **ē* kirčiuotoje pozicijoje virto *ie*, todėl slavizmuose taip pat galima ilgoji balsinė fonema *ie*¹⁴. Schemiškai adaptacijos taisyklių susiformavimą galima pavaizduoti taip (žr. 3 lentelę):

3 l e n t e l ė. Slavų *ě* adaptacijos taisyklių susiformavimas

Garsas	Kilęs iš:	Pozicija	Atliepiniai slavizmuose (kirčiuota pozicija)	
<i>ě</i>	< <i>*ē</i>	po <i>c, č, š, ž</i>	<i>ę</i>	<i>čĕ·sas</i>
<i>ě</i>	< <i>*ai, *oi</i>	po <i>c, č, š, ž</i>	<i>ę</i>	
<i>ě</i>	< <i>*ē</i>	kitur	<i>ie</i>	<i>sviētas</i>
<i>ě</i>	< <i>*ai, *oi</i>	kitur	<i>ie</i>	
<i>ja</i>	< <i>*jā</i>		<i>ę</i>	<i>mę·tā</i>
<i>ja</i>	< <i>*ę</i>		<i>ę</i>	<i>pę·tni.če</i>

¹⁴ Aiškių pavyzdžių su ilguoju *uo* slavizmuose nėra, gal išskyrus tik slavizmus *á.n'uolas* < le. *aniol* ir *ma.zuōlis* < r. мозоль.

Iš to galima daryti išvadą, kad adaptuojant skolinius vienodai buvo interpretuojami ir slavų *ja*, ir *ě* po *c*, *č*, *š*, *ž*, nes jų atliepinys visiškai vienodas – ilgasis šnektų **ē* ($\rightarrow e^{\cdot}$), plg.:

(6) *kalė·da·s* < br. каляды; *mē·tā* < br. мята; *pē·tni·č'a* < br. пятница; *blē·kà* < br. бляха / le. *blacha*; *plē·mas* < br. пляма / le. *plama*.

(7¹⁵) *čē·di·t* < br. шчадіць; *čē·rai* < br. чары / le. *czary*; *čē·sas* < br. час / le. *czas*; *žē·dnas* < br. жадны / le. *zaden*.

Tačiau slavų *ja* buvo aiškiai skiriamas nuo slavų *ě* ne po *c*, *č*, *š*, *ž*, kuriam artimesnis buvo šnektų *ē* ($\rightarrow ie$), plg.:

(8) *ciēlas* < br. цэлы; *susiēdas* < br. сусёд; *sviētas* < br. свет; *šviēžias* < br. свёжы; *viērit* < br. véрыць; *biēsas* < br. бес / le. *bies*; *griēkas* < br. грэх / le. *grzech*.

Jeigu visų slavų balsių diferencinių požymių sistema būtų buvusi tokia pati ir šnektų sistemoje nebūtų buvę skirtingų **ē* ir *ē*, juos visus nuosekliai būtų atliepęs tas pats šnektų **ē* ($\rightarrow e^{\cdot}$).

§ 8. Slaviškųjų skolinių adaptacijos analizė išryškina svarbų santykinės chronologijos dalyką: junginių *Le* kitimo metu trečiasis sinchroninės fonemos *ie* raidos etapas dar nebuvo prasidėjęs, *ie* (< *ē*) atsiradimas chronologiškai yra vėlesnis už junginio *Le* pakitimus. Vadinasi, su junginio *Le* raida chronologiškai yra susijęs antrasis balsio *ie* raidos etapas. Dabar reikia panagrinėti, koks tuo metu galėjo būti balsio *ē* santykis su priebalsiais *l*, *r*, *s*.

Pagrindinis priebalsių kietinimo hipotezės argumentas yra priebalsių *l*, *r*, *s* diferencinių požymių junginyje su *e* tipo vokalizmu kitimas, sukėlęs ir vokalizmo kitimą. Turint tai galvoje, taip pat atsizvelgiant į sinchroninio balsio *ie* raidą ir šio balsio atsiradimo sistemoje vėlesnę negu junginių *Le* pakitimai chronologiją, kyla klausimas: kokiam vokalizmui priskirti tuo metu sistemoje egzistavusį balsį *ē*? Be abejonės, šis balsis to meto sinchroniniame sluoksnyje taip pat priklausė vadinajamam *e* tipo vokalizmui, kitur vietą šiam balsiui tikrai būtų sunku rasti. Štai čia ir gali iškilti šio kietinimo hipotezės nenuoseklumas: logiškai galvojant, kietinimas turėjo apimti visus priešakinio *e* tipo vokalizmo narius, visus to tipo balsius, tačiau su priešakinės eilės vidutinio pakilimo fonema **ē* taip neatsitiko. *L / -V^ē* tipo junginiuose nematyti jokių kietinimo požymių, šis junginys yra kitęs paprasčiausiai pagal įprastą balsio **ē* raidą. Tiesa, laikantis visiško nuoseklumo dar reikėtų kelti klausimą, ar šis junginys galėjo kisti kitaip. Jeigu jis būtų patekęs į kietinimo diapazoną, tai nesunku įsivaizduoti, kad jo refleksas galėjo būti toks pat kaip ir **lē* junginio, t. y. **lē* \rightarrow *lɛ* (**lēke* \rightarrow *lɛ·ke*) ir *lē* \rightarrow *lɛ* (**lēpa* \rightarrow **lɛ·pa*). Tokia junginio *lē* (ir **rē*, **sē*) raida būtų visiškai suprantama.

Taigi galima teigti, kad tokia *L / -V^ē* tipo junginių raida, sinchroninės fonemos *ie* santykis su priebalsiais *l*, *r*, *s* labiau remia fonemos **e* neutralizacijos ir adaptacijos junginiuose **le*, **re*, **se*, **lē*, **rē*, **sē* hipotezę. Darosi suprantama, kodėl pakitimai

¹⁵ Plg. 11 išnašą.

vyko tik $L / -V^{e\bar{e}}$ junginiuose, arba priešakinės eilės žemutinio pakilimo balsių grandyje: tuo metu sistemoje buvo aiškiai skiriami žemutinio ir vidutinio pakilimo balsiai (ir jų alofonai), o į defonologizacijos kitimus junginiuose su priebalsiais l, r, s buvo įtraukti tik žemutinio pakilimo priešakinės eilės balsiai.

Pagrindas $*e$ neutralizacijai galėjo būti prigimtinis priebalsių kietumas, t. y. fonologinės sistemos padėtis, kai prieš priešakinį vokalizmą nebuvo minkštųjų ar palatalizuotų priebalsių (Kazlauskas 1967, 238; Girdeņis 1968, 136; Čekmonas 1975). Turint galvoje dar žodžio pradžia, kur $e : a$ opozicija taip pat neutralizuota (yra tik fonema a), galima nesunkiai įsivaizduoti, kad ypač trumpieji junginiai $*le, *re, *se$ dėl savo struktūros, tiksliau tariant, dėl priebalsių diferencinių požymių sistemos ypatumų, buvo palanki pozicija fonemos $*e$ neutralizacijai. Fonema $*\bar{e}$ buvo neutralizuota ne visais atvejais. Vienur, ypač pakraštinėse uteniškių šnektose (Kirdeikiai, Labanoras, Linkmenys) neutralizacija vyko tik nekirčiuotoje pozicijoje, plg.:

(9) *gl̥a.bĩ̯s, pl̥a.šĩ̯.kas, sa.dė̯t̥, ra.kaũ̯.*

Kirčiuotoje pozicijoje $*\bar{e}$ buvo adaptuotas prie priebalsio, plg.:

(10) *gl̥ē̯.bi̯., pl̥é̯.ši̯.t̥, sé̯š̥t̥, rē̯.k̥t̥.*

Likusioje aptariamojo ploto dalyje $*\bar{e}$ buvo adaptuotas ir kirčiuotoje, ir nekirčiuotoje pozicijoje, plg.:

(11) *gl̥ē̯.bi̯., pl̥é̯.ši̯.t̥, sé̯.š̥t̥, rē̯.k̥t̥* ir *gl̥e̯.bĩ̯s, pl̥e̯.šĩ̯.kas, se̯.dė̯t̥, re̯.kaũ̯.*

§ 9. Trumpos išvados: be junginių $*le, *l\bar{e}$ ir junginių $*re, *se, *r\bar{e}, *s\bar{e}$ nevienodos kitimų chronologijos, kurią išryškino slavizmų adaptacija, fonemos $*e$ neutralizaciją ir adaptaciją junginiuose $*le, *l\bar{e}, *re, *se, *r\bar{e}, *s\bar{e}$, o ne tradicinę priebalsių kietinimo hipotezę, remia dar vienas argumentas – priešakinės eilės vidutinio pakilimo balsinės fonemos $ie < *e̯ < *ei$ raida. Tiesiogiai ar netiesiogiai neutralizacijos ir adaptacijos hipotezę palaiko ir šie argumentai: a) prigimtinis priebalsių kietumas prieš priešakinės eilės balsius; b) ypač trumpųjų (taip pat ilgųjų ir pusilgių) $*le, *re, *se$ ($*l\bar{e}, *r\bar{e}, *s\bar{e}, *le., *re., *se.$) junginių raida; c) jeigu aptariamoji junginių raida būtų buvusi tikras priebalsių kietinimas, tai jis turėjo būti nuoseklus ir apimti ne vien tik žemutinio pakilimo, bet bent jau vidutinio (galbūt ir aukštutinio) pakilimo balsius.

ZUR ENTSTEHUNG DER VERBINDUNGEN *le, re, se*

Zusammenfassung

In diesem Aufsatz wird die Entstehungsgeschichte der Verbindungen $*le, *re, *se, *l\bar{e}, *r\bar{e}, *s\bar{e}$ untersucht und nochmals auf Möglichkeiten der Überprüfung der Hypothese der traditionellen „Konsonantenverhärtung“ und der Neutralisation und Adaptation des Phonems $/e/$ eingegangen. Es werden neue Argumente gesucht, um die Neutralisations- und Adaptationshypothese zu untermauern. Ferner wird eine in der bisherigen dialektologischen Literatur nicht behandelte Frage untersucht, und zwar die nach dem Verhältnis zwischen der Entwicklung des vorderen Vokals der mittleren Hebung $ie < *e̯ < *ei$ und der Entstehung der Verbindungen $*le, *re, *se, *l\bar{e}, *r\bar{e}, *s\bar{e}$.

Die im Aufsatz vorgebrachten Hintergründe und Argumente stützen eher die Hypothese der Neutralisation und Adaptation des Phonems /*e/, nicht so sehr dagegen die traditionelle Hypothese der Konsonantenverhärtung. Die Neutralisations- und Adaptationshypothese stützen die folgenden Argumente: a) die uneinheitliche Chronologie der Veränderungen der Verbindungen *le, *lē und der Verbindungen *re, *se, welche durch die Adaptation von Slawisten zum Vorschein kommen; b) die ererbte Velarität der Konsonanten vor vorderen Vokalen; c) die Entstehung der kurzen und langen (sowie halblangen) Verbindungen *le, *re, *se, *lē, *rē, *sē, (*le., *re., *se.); d) die Entstehung des Phonems *ie* < *ē < *ei der vorderen Reihe der mittleren Hebung; e) außerdem müßte die Konsonantenverhärtung konsequent erfolgen und nicht nur die Vokale der niederen Hebung, sondern hätte auch die der mittleren und hohen Hebung erfassen müssen.

LITERATŪRA

Aitzetmüller R., 1991, Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft, 2., U.W. Weiher-Freiburg.

Arumaa P., 1964, Urslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen, I, Einleitung. Lautlehre. (I. Teil: Vokalismus, II. Teil: Betonung), Heidelberg.

Bacevičiūtė R., 2000, Lukšių šnektos izoliuotų balsių tyrimas, – Kalbotyra, XLVIII(1)–XLIX(1), 5–18.

Bräuer H., 1961, Slavische Sprachwissenschaft. Sammlung Göschen 1191/1191a., I, Einleitung. Lautlehre, Berlin.

Būga K., 1958, Rinkiniai raštai, I, Vilnius.

Būga K., 1961, Rinkiniai raštai, III, Vilnius.

Girdenis A., 1968, (rec.) Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, – Blt IV(1) 135–144.

Issatschenko A., 1980, Geschichte der russischen Sprache, I, Von den Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts, Heidelberg.

Kardelis V., 1998, Pastabos priebalsių *l, r, s* rytinėse lietuvių tarmėse istorijai, – Blt XXXIII(2) 175–183.

Kardelis V., 1999, Slavizmų fonetinė adaptacija Linkmenų šnekoje. Diplominis darbas (rankraštis), Vilnius.

Kazlauskas J., 1967, (rec.) Acta Baltico-Slavica, III, Baltica in honorem Iohannis Otrębski, – Blt III (2) 237–243.

Kuraszkiewicz W., 1981, Historische Grammatik der polnischen Sprache, München.

Mareš F. V., 1965, Die Entstehung des slavischen phonologischen Systems und seine Entwicklung bis zum Ende der Periode der slavischen Spracheinheit, – Slavistische Beiträge, XVIII, München.

Mańczak W., 1983, Polska fonetyka i morfologia historyczna, Warszawa.

Mikkola J. J., 1913, Urslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen, I. Lautlehre, Vokalismus, Betonung, Heidelberg.

Van Wijk N., 1931, Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, I, Laut- und Formenlehre, Berlin und Leipzig.

Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1987, Lietuvių kalbos istorija, II, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1994, Lietuvių kalbos dialektologija, Vilnius.

Бошковиц Р., 1984, Основы сравнительной грамматики славянских языков: фонетика и словообразование, Москва.

Гаспаров Б., Сигалов П., 1974, Сравнительная грамматика славянских языков, I–II, Москва.

Чекман В. Н., 1975, О йотации в праславянском и балтийских языках, – Blt XI (1) 63–76.

Черных П. Я., 1954, Историческая грамматика русского языка, Москва.